

Анастасія Кравченко
(Київ)

ДИРИГЕНТСЬКА ТА ФОЛЬКЛОРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГАЙДАЯ: ЖИТОМИРСЬКИЙ ПЕРІОД

Михайло Петрович Гайдай – український хоровий диригент, етномузиколог, педагог і композитор. Плідну музичну діяльність розпочав у Житомирі як диригент і викладач. До цього ж періоду відносяться його перші композиторські спроби і перші записи народних пісень. Насичена творча діяльність характеризує роки роботи в Житомирі як період становлення М. Гайдая як музиканта.

Ключові слова: хор, диригентське виконавство, музичне життя Житомира, концертна діяльність, музична освіта.

Михаил Петрович Гайдай – украинский хоровой дирижёр, этномузыколог, педагог и композитор. Плодотворную музыкальную деятельность начал в Житомире как дирижёр и преподаватель. К этому же периоду относятся его первые композиторские попытки и первые записи народных песен. Насыщенная творческая деятельность характеризует годы работы в Житомире как период становления М. Гайдая как музыканта.

Ключевые слова: хор, дирижёрское исполнительство, музыкальная жизнь Житомира, концертная деятельность, музыкальное образование.

Mykhailo Petrovych Haidai is a Ukrainian choral conductor, ethnomusicologist, teacher and composer. He has started his fruitful musical activity in Zhytomyr as a conductor and teacher. His first attempts in composition as well as the folk songs recording date back to the very same period. The eventful creative activity characterizes the years of his work in Zhytomyr as the period of formation of M. Haidai in the capacity of musician.

Keywords: chorus, conductor's performance, musical life in Zhytomyr, concerts, musical education.

Серед видатних митців України, діяльність яких пов'язана із хоровим мистецтвом, почесне місце посідає Михайло Гайдай (1878–1965). Він пройшов шлях від звичайного хориста до диригента, знаного як на Батьківщині, так і поза її межами. Іншим важливим аспектом його діяльності був науковий, а саме – фольклористична та етнографічна робота, якій присвячені публікації М. Гайдая [1; 2], Л. Єфремової [4], О. Юзефчик [16]. Суто музична діяльність М. Гайдая (диригентське виконавство та композиторська творчість) є в українському музикознавстві малодослідженою. Метою статті є висвітлення саме цієї діяльності митця, розпочатої ним у Житомирі.

На початку ХХ ст. Житомир, тоді адміністративний центр Волинської губернії, був значним культурним осередком Правобережної України. Упродовж кількох десятиріч у місті діяла досить розгалужена мережа освітніх закладів, працювали театри та концертні зали, професійні та аматорські творчі колективи. Насичене театральне та концертне життя, діяльність загальноосвітніх та спеціалізованих навчальних закладів, що концентрували педагогів-музикантів високої кваліфікації, ще живі на той час традиції домашнього та салонного музикування формували музичний смак та естетичні потреби житомирян, а головне – створювали своєрідне культурне середовище міста. Формуванню мистецької атмосфери Житомира сприяли місцеві представники інтелігенції, громадські діячі, літератори, театральні та музиканти, які жили та працювали в місті на межі ХІХ–ХХ ст. Назвемо лише кілька вельми відомих імен: органіст і піаніст Теофіл Ріхтер, батько славетного Святослава Ріхтера, письменники Михайло Коцюбинський, Олександр Купрін, Григорій Мачтет, поет Саша Чорний, художник Олександр Канцеров, етнолог Василь Кравченко, викладач та громадський діяч Микола Лятошинський, батько композитора Бориса Лятошинського. Трохи згодом до цієї славної плеяди митців додадуться імена драматурга Івана Кочерги, кінорежисера та письменника Олександра Довженка, композиторів Віктора Косенка та Михайла Скорульського.

Саме в таку мистецьку атмосферу занурився Михайло Гайдай, який, за спогадами свого сина Михайла Михайловича, двадцятилітнім переїхав з Києва до Житомира у зв'язку зі службовим призначенням: через матеріальну скруту йому довелося працювати тут поштовим урядовцем [1, с. 4]. Згодом він працював у поштово-телеграфній конторі в Тамбові, а в 1908 році, вийшовши у відставку, разом із сім'єю повернувся до Житомира [8, с. 99], де зміг продовжити розпочате в юні роки служіння музиці і присвятити їй усе своє життя.

Початкову музичну освіту М. Гайдай здобув у відомій на той час хоровій капелі Якова Калішевського¹, що працювала при Софійському соборі. Маючи виняткові природні музичні здібності (зокрема й абсолютний слух), юний Гайдай не лише був солістом (другим тенором), але й часто замінював регента на кліросі собору. Водночас серед його юнацьких захоплень важливе місце посідало пластичне мистецтво: він ретельно відвідував рисувальну школу Миколи Мурашка [1, с. 3].

Навички роботи з хором, отримані в капелі Я. Калішевського, Гайдай розвивав та вдосконалював у Житомирі, керуючи у різні роки колективами різного складу та призначення: світськими та церковними, учнівськими та професійними. Диригентську освіту М. Гайдай здобув у музичному училищі Херсонського відділення Імператорського Російського музичного товариства, де в 1912 році закінчив регентські вчительські курси.

Хорова культура Житомира початку другого десятиліття ХХ ст. відзначалася високим рівнем. Традиційний для українського музичного мистецтва хоровий спів був розповсюджений серед усіх верств населення і активно впливав на становлення культурно-мистецького життя міста. Хори працювали при церквах різних конфесій, у всіх навчальних закладах. Аматорські хори діяли при різних громадських товариствах.

Приміром, народний хор, заснований артистом російської опери Д. Чебановим-Лавровим, діяв при міському комітеті тверезості. Хор мав великий успіх у слухачів, про що писала місцева газета «Вольнь» у 1901 році: «хор настільки добрий за підбором голосів та художньому виконанню пісень, що навіть співанки стали привертати масу публіки до зали будинку працелюбства» [13, с. 2]. Нечисленний у той час хор (35 осіб) складався лише з чоловіків через брак місця в репетиційному приміщенні та у зв'язку з іншими організаційними труднощами. Однак, планувалося розширювати його склад за рахунок залучення жіночих голосів.

Житомир був багатонаціональним містом. Тому поряд з українськими товариствами тут діяли й численні польські, німецькі та інші громадські об'єднання. При них теж діяли хори, що брали активну участь у культурному житті міста. Так, популяр-

ним колективом був хор польського співочого товариства «Лютня», організований Едуардом Валеком ². У газеті «Волынская жизнь» знаходимо рецензію на концерт цього хору: «Загальне враження приємне, бо учасники, хоча і дилетанти, мабуть, доклали усіх зусиль, щоби не осоромитися» [5, с. 3].

Диригентську діяльність Михайло Гайдай розпочав у житомирських навчальних закладах. Спершу він викладав співи в Першій чоловічій гімназії, учні якої були учасниками церковного та світського хору. У 1910-х роках М. Гайдай керував хором Волинської духовної семінарії. Відомості про його диригентські успіхи знаходимо в місцевій пресі. Окрім службового співу, церковні хори брали участь також і в публічних концертах. Так, 9 лютого 1914 року в залі депутатського зібрання виступили архієрейський та семінарський хори, а також колективи чоловічого та жіночого духовних училищ. Загальна кількість учасників концерту сягала двох сотень. Програма складалася з двох відділів, майже половину її номерів виконував зведений хор, яким керував М. Гайдай. Цікавою й складною була програма концерту. Прозвучали старовинні православні розспіви, авторські духовні твори. Зокрема, зведений хор виконав такі масштабні твори, як «Благообразный Иосиф» та «Задостойник в Великую Субботу» О. Гречанинова, «Вечери Твоея тайныя» О. Львова, «Хвалите Господа» з грецької літургії. Кульмінацією виступу стало виконання «Реквієму» В. Моцарта (чотири частини). Зацікавленість житомирян виступом хору була настільки великою, що невдовзі програму довелося повторити. Критика відгукнулася на цю подію в рецензіях, де особливо відзначалася диригентська робота Михайла Петровича: «Він зумів злити хори в один легкорухомий матеріал, яким п. Гайдай розпоряджався за своїм художнім смаком», – писала газета «Жизнь Волыни» [12, с. 3].

Син М. Гайдая згадує, що в цей самий період (1910–1914) Михайло Петрович почав гармонізувати народні мелодії та церковні наспіви. Спочатку він не підкреслював свого авторства, підписуючи твори трьома зірочками. Згодом у рукописах знаходимо його прізвище, а саме у творах: «Херувимська», «Отче наш», «Вірую», «За Україну», «У перетику ходила», «Ой що ж то за шум учинився», «На давній могилі» [1, с. 4].

Після Лютневої революції 1917 року в Житомирі активізувалася робота товариства «Просвіта», заснованого ще в 1907 році, але згодом закритого цензурою в 1912 році за національну пропаганду. Так, у 1910 році після концерту хору «Просвіти», що відбувся на користь спорудження пам'ятника Тарасові Шевченку, волинський генерал-губернатор звинуватив диригента М. Гайдая у «хитро замаскованій “мазепинській демонстрації”» [1, с. 4] і наполягав на засланні його до Сибіру.

Метою відновленої в період національного відродження «Просвіти» була допомога розвитку української культури, поширення на Волині української мови. До її діяльності у сфері музики входило влаштування літературно-музичних вечорів, концертів, театральних вистав тощо. У 1918 році при артистичній секції Товариства було вирішено створити «Український Національний хор». У протоколах засідань зазначалося, що майбутній репертуар «ні в якому разі не повинен бути “малоросійсько-гопацьким”», натомість рекомендувалося виконувати твори «переважно ідейних авторів» [7]. Відзначимо, що в організації подібного хору було зацікавлене і Міністерство народної освіти УНР, про що свідчать листи до «Просвіти» з рекомендацією щодо його створення, а також із обіцянкою подальшої фінансової допомоги [11].

Хор, створений у 1918 році, став активним учасником концертів та музичних вечорів «Просвіти». Але з черговою зміною влади він, на жаль, розпався. Просвітяни, усвідомлюючи необхідність поновлення колективу, у серпні 1919 року в листі до Підвідділу позашкільної освіти просять допомогти в його відновленні, наголошуючи на важливості колективу, «який став би зразковим хором на Волині, головним розповсюдником української народної пісні і заснований на міцних підвалинах, якими повинні бути курси нотної грамоти для майбутніх хористів» [10]. Невдовзі хор відновив свою роботу. До його керівництва знову запросили Михайла Гайдая. Він працював також завідувачем курсів нотної грамоти й викладав там хорознавство. Курси розра-

ховувалися на два місяці навчання і включали вивчення елементарної теорії музики, сольфеджіо, постановки голосу, хорових вправ, історії музики та української народної пісні [9].

Невдовзі сформувалося ядро репертуару новоствореного колективу. До нього входили насамперед твори українських композиторів, а також народні пісні. Зазначимо високий виконавський рівень хору, що засвідчує його репертуар. Так, у концерті «Просвіти» для козаків, що відбувся 31 серпня 1919 року, було виконано кантату М. Лисенка «Радуйся, ниво неполитая» та інші хорові твори композитора, обробки народних пісень «Ой летіла горлиця», «Ой, гай мати», «Щигликове весілля», а також «Живи, Україно» та «Заповіт» К. Стеценка, гімн «Ще не вмерла Україна» [6, с. 2].

У 1919 році в Житомирі було створено Перший волинський радянський хор, керувати яким запросили Михайла Гайдаю. У цьому колективі співали також його дочка, майбутня оперна співачка, народна артистка СРСР Зоя Гайдай, син Олександр, а також Микола Хомичевський – відомий перекладач та письменник, якого ми знаємо під псевдонімом Борис Тен [14]. Саме зі спогадів М. Хомичевського дізнаємося про репертуар хору: це були масові революційні, а також народні пісні в обробках О. Кастальського, М. Леонтовича, М. Лисенка, П. Ніщинського, М. Римського-Корсакова, К. Стеценка, Я. Степового, П. Чеснокова, композиції класиків української, російської та зарубіжної музики – хори з опер О. Бородіна, К. Вебера, М. Глинки, С. Гулака-Артемовського, М. Лисенка, С. Монюшка, М. Мусоргського, М. Римського-Корсакова, Б. Сметани, П. Чайковського та інших композиторів. До репертуару входили також такі монументальні хорові композиції, як «Урочиста меса» Л. Бетховена, кантати «Радуйся, ниво неполитая» М. Лисенка, «Весна» і «Дзвони» С. Рахманінова, «Іоан Дамаскін» С. Танєєва, частини з «Реквієму» В. Моцарта. Активну участь у роботі хору брала сім'я Віктора Косенка: двоє його братів були співаками, а сам композитор часто виступав у ролі акомпаніатора [15, с. 27].

На початку 1920-х років хор активно популяризував хорові твори на Житомирщині. Часом він давав по два десятки концертів на місяць, велика кількість яких припадала на виїзні концерти у найближчих містечках та селах (зокрема, у Бежеві, Денишах, Кодні, Котельні, Троянові, Черняхіві) [8, с. 101]. Репертуар таких концертів переважно обмежувався революційними та народними піснями. У гастрольних подорожах на музикантів чекала велика кількість організаційно-побутових проблем. Нерідко мешканців сіл не попереджали про концерти, відповідно, для музикантів не були заздалегідь приготовлені місця для ночівлі, їжа, транспорт і навіть приміщення для концерту. У багатьох селах були відсутні необхідні музичні інструменти: фортепіано або фісгармонія. Як правило, у таких незручних ситуаціях хорові допомагала місцева інтелігенція, зокрема вчителі, але загалом зазначені поїздки ставали тяжким фізичним та моральним випробуванням для учасників колективу. Про це пізніше згадувала тодішня солістка хору Зоя Гайдай: «Хор жив дружно, як велика сім'я. Час був досить скрутний – голодний і холодний. Ми їздили по селах Житомирщини, допомагали збирати продподаток, їздили возами, саньми, часто страшенно мерзли. Проте жарти, веселощі ніколи не залишали наш молодий, життєрадісний гурт» [8, с. 102].

Під час подорожей Михайло Гайдай записував українські народні пісні, хоча ще не мав необхідних знань та навичок. Пізніше він згадував: «спочатку було чимало помилок: пісні записував без зазначення варіацій мелодій, часом хапався за ті пісні, які лише були фрагментами тощо, [...] і лише коли я почав працювати у Києві, користуючись цінними порадами видатного вченого К. В. Квітки, я поступово дійшов до певних досягнень у важкій справі наукового запису народних мелодій» [2, с. 12].

Тоді ж, у 1920-х роках, артистами київського «Молодого театру» С. Бондарчуком, С. Мануйловичем й О. Перегудою у Житомирі був організований музично-драматичний «Незалежний театр». Борис Тен згадує, що «це був театр новаторських творчих шукань і боротьби з театральними штампами» [15, с. 27]. Головною «кузнею мистецьких кадрів» була створена при ньому театральномузична студія, учасниками

якої переважно були студенти Житомирського інституту народної освіти. Музичною частиною театру керував М. Гайдай. Він писав музику до вистав, залучав до роботи театру співаків Волинського хору. Автор статті серед вистав «Незалежного театру» особливо відзначає пленерну інсценізацію поеми І. Франка «Похорон», яку було вирішено у формі масового музично-театрального дійства, що відбулося на центральній площі Житомира вночі напередодні 1-го Травня 1920 року [15, с. 27].

Багатий хормейстерський досвід, отриманий М. Гайдаєм у роки перебування у Житомирі, відображений у його неопублікованій статті «Праця з хором над музичально-фольклорним матеріалом», де автор викладає свої методологічні засади щодо організації роботи з аматорськими хоровими колективами і, зокрема, підготовки до виконання складних академічних творів. У статті зазначається, що «головним матеріалом для [...] продуктивної роботи є дорогоцінний народний скарб: українська народна пісня. З неї й треба розпочинати працю в хоровому колективі; це полегшить справу, бо всі учасники колективу ніби підготовлені до цього [...] і любов їх до рідної пісні буде стимулом для більш свідомого вивчення не тільки всіх її властивостей, але й дасть поштовх до студіювання за тою ж методичною основою інших музичних форм» [3, арк. 3]. При цьому підкреслено, що професійний керівник повинен насамперед сам добре знати історію розвитку народної пісні, розуміти всі її характерні риси як з боку мелодійно-гармонійної, так і словесно-ритмічної побудови. Але, незважаючи на важливість роботи з народними піснями, автор радить зі зростанням професіоналізму хористів, переходити до складніших форм [3, арк. 10].

У Житомирі М. Гайдай розпочав і свою педагогічну діяльність. Закінчивши учительську семінарію, отримав спеціальність учителя церковно-приходської школи. Згодом у різні роки викладав спів у місцевих загальноосвітніх закладах: Першій чоловічій та Маріїнській жіночій гімназіях, Землемірному та Комерційному училищах. На початку 1920-х роках працював у Інституті народної освіти та в Першій музичній школі.

У Житомирі Гайдай провів, з перервами, понад 20 років. Пізніше він керував капелю «Думка» в Києві (1924–1927), українськими хорами у Москві (1928–1932), студентським хором Київського художнього інституту (1935–1939) та митрополичим хором Володимирського собору (від 1947 року). Диригентську роботу поєднував із фольклористичною: з 1920 років працював у Кабінеті музичної етнографії ВУАН, а з 1936 року – старшим науковим співробітником відділу музичного фольклору Інституту українського фольклору АН УРСР, записуючи народні та робітничі пісні. Результати своїх досліджень друкував у журналах «Український фольклор» та «Народна творчість».

Міцним підґрунтям для професійного зростання М. Гайдая стали його знання та досвід, накопичені саме під час тривалого творчого життя у Житомирі. Тут започаткувалася його диригентська та педагогічна діяльність, з'явилися перші власні музичні композиції, розпочалося захоплення національним музичним фольклором та збирання народних пісень. Житомирський період був ключовим для становлення Михайла Гайдая – диригента, педагога, композитора та фольклориста.

¹ Калішевський Яків Степанович (1856–1923) – оперний і хоровий співак, хоровий диригент. Працював із церковними та світськими хорами.

² Валек Едуард Павлович (1873–1915) – композитор, диригент, музичний критик. До 1910 року керував Артистичним товариством у Житомирі.

1. *Гайдай М. М.* Народознавча спадщина Михайла Гайдая / М. М. Гайдай // Народна творчість та етнографія. – 2003. – №4. – С. 3–12.
2. *Гайдай М. М.* Передмова / М. М. Гайдай // Українські народні пісні в записах Михайла Гайдая / гол. ред. Г. А. Скрипник; наук. ред. і упор. М. М. Гайдай ; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – К., 2010. – С. 12–16.
3. *Гайдай М. П.* Праця з хором над музикально-фольклорним матеріалом / М. П. Гайдай // Архівні наукові фонди рукописів і фонозаписів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ. – Ф. 8, од. зб. 58, 10 арк.
4. *Єфремова Л. О.* Мелодії українських народних пісень у записах М. П. Гайдая: [передмова] / Л. О. Єфремова // Українські народні пісні в записах Михайла Гайдая / гол. ред. Г. А. Скрипник; наук. ред. і упор. М. М. Гайдай ; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – К., 2010. – С. 17–22.
5. Кома [О концерте в пользу римско-католического благотворительного общества] // Вольнская Жизнь. – 1906. – 21 нояб.
6. [Концерт «Просвіти» для козаків] // Громадянин. – 1919. – 2 вер.
7. Копія постанови № 2 12 січня 1918 р. «Артистичного гуртка» // ДАЖО. – Ф. 560, оп. 2, с. 7, арк. 3.
8. *Костриця М. Ю., Карагедова О. Г.* Зоя Гайдай: нові факти до життєпису співачки / М. Ю. Костриця, О. Г. Карагедова // Архіви-скарбниця людської пам'яті: наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир : Волинь, 2002. – Т. 26. – С. 99–103.
9. Кошторис товариства «Волинська Просвіта» на останні 4 місяці (вересень–грудень) 1919 р. // ДАЖО. – Ф. 560, оп. 1, спр. 14, арк. 25.
10. [Лист до Підвідділу Позашкільної Освіти] // ДАЖО. – Ф. 560, оп. 1, с. 16, арк. 10.
11. [Лист Музичного відділу Міністерства Народної Освіти УНР] // ДАЖО. – Ф. 560, оп. 1, с. 16, арк. 1.
12. [Местная жизнь] // Жизнь Волини. – 1914. – 14 февр.
13. [Местная хроника] // Волинь. – 1901. – 22 июля.
14. Список сотрудников Первого Советского Хора, работающих с 9 июля 1920 г. // ДАЖО. – Ф. Р-31, оп. 1, с. 1, арк. 224–224-зв.
15. *Хомичевський М.* Естафета з незабутніх двадцятих / М. Хомичевський // Музика. – 1978. – № 2. – С. 27–28.
16. *Юзефчик О. Л.* Діяльність Кабінету музичної етнографії ВУАН у контексті розвитку української музичної фольклористики кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. / О. Л. Юзефчик. – К., 2004. – 200 с.

SUMMARY

Mykhailo Petrovych Haidai is a Ukrainian choral conductor, ethnomusicologist, teacher and composer. He started his fruitful musical activity in Zhytomyr as a conductor and teacher. His first attempts in composition as well as the folk songs recording date back to the very same period.

The paper is focused on M. Haidai's practice of conducting at the First Men's and Mariinska Women's gymnasia, Geodetic and Commercial colleges as well as at the First Musical School. A special attention is paid to his conduct of the *Prosvita* chorus and the First Volyn Soviet Chorus. The information on large repertoire, concerts and famous participants of these ensembles is submitted.

The consideration of M. Haidai's creative activity during his residence in Zhytomyr permits us to describe this period as a key stage of the artist's personality development in the different aspects – as a conductor, teacher, composer and ethnomusicologist. The knowledge and experience acquired by him have provided a firm basis for further professional development within these fields of musical activity.

Keywords: chorus, conductor's performance, musical life in Zhytomyr, concerts, musical education.